

УЧЕШЋЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ЈЕВРЕЈА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ

Холокауст и првоборци

После суровог ограничавања дозвољеног усељавања Јевреја у Палестину, тада мандатног подручја Велике Британије, у мају 1939. године, и пропасти конференције о прихватању бегунаца из нацистичког Трећег рајха у Евиану на Женевском језеру у лето 1938. године, европским Јеврејима је као једини излаз за спас голог живота остало прикључивање покретима отпора. У Југославији ће то од лета и јесени 1941. па надаље значити приступање партизанским одредима и Народноослободилачкој војсци. Међутим, од средине априла 1941. и у току лета те године, нацистичка машина већ је радила пуном паром. Геноцид над Јеврејима започет је много пре него што су формиран први партизански и добровољачки одреди у Србији, Лици, Банији, Кордуну, Босни и Славонији.

У првој фази геноцида, од априла до августа 1941, окупаторска власт је извршила попис Јевреја, спровела обележавање жутиим тракама и хапшења угледника, одвођење на принудне радове, стрељање талаца и затварање у сабирне логоре код Топовских шупа и на Бањици у Београду, као и у друга места Србије. У другој фази, од августа до октобра, спроведено је и завршено затварање у логоре мушкараца од 14 година навише.

У трећем периоду, од октобра до краја године, побијена је већина јеврејских заточеника, а у четвртном периоду, који стварно почиње већ 12. децембра, на Сајмиште су доведени жене и деца, који су, сви заједно с преосталим мушкарцима, побијени до маја 1942. Од 12 хиљада Јевреја у Београду страдало је у геноциду 10,5 хиљада. Слично је било и у другим градовима окупиране Србије. Дакле, већ у октобру 1941. база за регрутовање јеврејских бораца практично је била уништена.

У Хрватској и у Босни, прилике су се утолико разликовале што тамо геноцид – односно холокауст, како се овај специфичан вид злочина назива – није спроводио Гестапо и Вермахт, него усташко редарство. Усташе су биле мање методичне и мање опремљене за холокауст. Али су, међутим, били свирепији у извршавању убистава и мучењу људи.

Прва фаза холокауста тамо, била је врло слична првој фази у Србији. Али, у оквиру принудног рада једновремено се одвијало одвођење лекара Јевреја у Босну ради сузбијања ендемског сифилиса. То је важна појединост, која ће бити нехотична предигра каснијег бројног укључивања Јевреја у санитет Народноослободилачке војске.

Већ прва фаза холокауста у ендешашкој Хрватској и Босни била је алармни знак за Јевреје да крену у бекство (око 120 километара) до такозване друге зоне италијанске окупације. Те околности су утицале да је удео жртава холокауста у Хрватској и Босни мањи него у Србији, 80% уместо више од 90%. Преосталих 20% била је популациона база за учешће Јевреја у народноослободилачкој борби од септембра 1943. па до краја другог светског рата.

У Македонији у 1941. години долази до кризе у Комунистичкој партији, што је посредно утицало да је највећи број Јевреја остао у Скопљу, Битољу и Штипу до марта 1943, кад их је седам хиљада одведено у Треблинку (Пољска) и тамо одмах убијено.

У оквиру оваквих прилика, приказаних тек у најопштијим цртама, пажњу привлачи прва група јеврејских бораца. То је четрдесетак омладинаца који су стигли у Посавски одред. Од њега је у Рудом 22. децембра 1941. настао Београдски батаљон са 212 бораца, од којих 12 Јевреја из Београда и околине. Треба имати у виду да је под окупацијом било много теже изаћи из градова, нарочито из Београда, него из мањих насеља. Споменута четрдесеторица били су чланови „Хашомер хацаира“ – на хебрејском језику „Чувари земље“ – то јест левичарске ционистичке организације, која је имала добре везе са тада илегалном Комунистичком партијом.

Поред ове четрдесеторице још је око стотину млађих људи из Београда до краја 1941. успело да се прикључи партизанским одредима у Србији, а 109 је активно радило на терену у групама народноослободилачког покрета. Постоје подаци за Србију без Војводине и Космета за 1941. годину за 168 бораца, од којих је 129 погинуло, и за 109 активиста у покрету, од којих је 79 откривено и погубљено.

У Војводини су се прилике разликовале од округа до округа. Банат је био под непосредном немачком војном и цивилном управом. Банатски Јевреји су већ у августу 1941. спроведени у Београд, у логор „Топовске шупе“ где су убијени.

Срем је био под усташком влашћу. У одред и позадинске организације ступило је 37 бораца, од којих је 17 погинуло.

У Бачкој, под мађарском окупацијом, владале су специјалне прилике због присуства бројног мађарског и немачког становништва. Шајкашки партизански одред није могао да се одржи али, с друге стране, илегалне групе народноослободилачког покрета биле су бројне и активне. То је условило да је овде број припадника покрета био несразмерно велик у поређењу с бројем бораца у одреду, 267 према 4. Сва четири борца из одреда погинули су, а од активиста у покрету број пострадалих износи 140.

Слично је било у Барањи, Међумурју и Прекомурју.

Одмах по доласку на власт усташа у Хрватској отпочела је права расистичка хајка на Србе, Јевреје и Роме, па је велик број њих, још пре стварања првих партизанских одреда и слободних територија, био ухваћен и одведен у локалне затворе и јасеновачки концентрациони логор који је основан септембра 1941. године. Ипак, поред оних који су успели да побегну у италијанске зоне, 72 ступило је у одреде а 116 у групе покрета. Од ових учесника из 1941. године живот је изгубило 136 припадника војске и покрета.

Четврта велика група Јевреја живела је у Босни, у Мостару. У другим местима Херцеговине није било Јевреја. Опште околности углавном су биле сличне хрватским приликама, јер су идеолошка обојеност и организација власти били исти као у Хрватској. С друге стране, велик број младих Јевреја били су чланови радничког удружења „Матаџа“. На њих је рачунала Комунистичка партија, па се Покрајински комитет за Босну и Херцеговину у свом прогласу на почетку устанка обраћа Јеврејима следећим речима: „Ви највише осећате нељудску безобзирност и злочиначку душу франковачке господе. Пут бољег живота и за вас јесте заједничка борба са Србима, Хрватима и Муслиманима...“. Позив је имао осетан одјек, па се већа група упутила из Сарајева у Калиновик ради прикључења тамошњем партизанском одреду. Тамо се, међутим, у јулу 1942. догодила до сада необјашњена грешка с последицама трагичним за личности и штетним за покрет и борбу. Наиме, пре поласка Калиновачког одреда са Игмана према Прозору, штаб одреда је оценио да „капуташи нису потребни“, те је вратио тридесет Јевреја у Сарајево. Већи део доспео је у логор и изгубио животе, док је мањи број успео поново да изађе из Сарајева и ступи у друге јединице Народноослободилачке војске. Сви преживели из ове групе добили су „Партизанску споменицу 1941“.

Сасвим у складу с распоредом густине јеврејског становништва у Босни, највећи број првобораца потиче из Сарајева, и то 194 у борбеним јединицама и 74 активиста на окупираној територији. Број погинулих Сарајлија износи 208. За целу Босну и Херцеговину у 1941. години позната су имена 266 бораца, од којих је 189 погинуло, и 118 активиста, од којих је 115 настрадало.

Веће групе Јевреја у Македонији живе су у Битољу, Скопљу и Штипу. Број активних бораца у 1941. години није сразмеран броју становника, што је општа слика стања у овом делу земље под бугарском окупацијом. Партизанским јединицама се прикључило највише Битољчана, и то 11 од којих је 5 погинуло, док је у позадинским групама било 55 активиста, од којих је 51 страдао. Укупно, Јевреја у Македонији 1941. године било је 17 бораца и 74 активиста, од којих заједно 76 погинулих.

У Црној Гори и Словенији Јевреја је било врло мало, па је и прилив у редове партизана занемарљив.

У Југославији 1941. године укупно Јевреја првобораца у партизанским одредима било је 565, а у покрету 757. Број погинулих у обе 1

износи 918. Носилаца „Споменице 1941.“ има 149. Из Босне је 65, из Хрватске 26, из Србије 28, из Македоније 10 и из других делова Југославије 20. Међу носиоцима „Споменице“ је и 10 народних хероја: Нисим Албахари из Сарајева, преживео рат; Изидор Барух из Београда, погинуо 19. августа 1941; Роберт Домани из Загреба, погинуо марта 1942; Илија Енгл из Загреба, погинуо 20. маја 1944; Павле Горанин из Сарајева, погинуо 22. јануара 1944; Воја Тодоровић, односно Самуел Лерер из Сарајева, преживео рат; Естреја Овадија из Битоља, погинула 26. августа 1944; Павле Пап из Загреба, погинуо августа 1941; Моша Пијаде из Београда, преживео рат; и Адолф Штајнбергер из Загреба, погинуо марта 1942.

Санитет

Време од 20 месеци, од јануара 1942. до септембра 1943, назначено је осеком прилива јеврејских бораца у редове Народноослободилачке војске и покрета.

Особеност овог раздобља је долазак Јевреја у јединице на територијама које нису биле њихово стално боравиште, другим речима из избеглиштва или из принудног пребивалишта. То је, на пример, био случај с лекарима из Хрватске и Славоније у оквиру акције за сузбијање ендемског сифилиса у Босни.

Иницијатива за ову акцију потекла је из Сарајева и довела је 68 лекара, 1 апотекара, 1 инжењера хемије и 1 студента медицине у Босну. До септембра 1943. године 28 лекара прикључило се санитету Народноослободилачке војске. Затим, у јесен 1943. и у току 1944. још 27 лекара. Овој групи од 55 лекара треба приброджати још троје умрлих, четири одведена у логор и шест несталих.

На 90 хиљада бораца 1941. године било је само 43 лекара, а 1942. на 150 хиљада 73, од којих је 40 или 55% било Јевреја. Из разних крајева земље 1943. године Народноослободилачкој војсци приступа 106 лекара Јевреја; 1944. још 103, и у првој половини 1945. још 49. То износи укупно 275 мушкараца и 33 жене. Међу њима је била и др Роза Папо из Олова, касније прва жена генерал.

У позадинским санитетским установама народноослободилачког покрета учествује још 15 лекара. Од укупно 323 лекара погинуло је педесет и двоје.

Поред лекара у санитету још делују 22 ветеринара (тројица погинула), 53 апотекара (десеторица погинула) и 18 апотекарки (четири погинуле). Осим њих, у санитету су били бројни дентисти, као и студенти медицине, ветерине и фармације, те медицинске сестре, болничари и помоћници.

У току 4 године народноослободилачког рата у санитету је било укупно 1075 здравствених радника Јевреја, од којих је 205, односно једна петина погинула.

Размах

Капитулацијом Италије, септембра 1943. ослобађа се значајан потенцијал из редова избеглица, заточеника и конфинираних особа у Приморју, Далмацији и јужној Италији. Осим нових бораца из ових средина и друге групе прилазе Народноослободилачкој војсци, на пример 48 бегунаца из усташких логора; 42 заточеника из Борског рудника које су ослободили партизани; 27 бегунаца са присилног рада и из затвора у Мађарској и Украјини и 26 из бугарских затвора.

Посебан случај је краткотрајно постојање Рапског батаљона. У италијанском концентрационом и избегличком логору у северозападном делу острва Раба, поред политички неподобних Словенаца, било је преко 3500 јеврејских избеглица, претежно из Хрватске и Босне. На дан капитулације Италије, 9. септембра 1943, образована је Рапска бригада са 4 словеначка и једним јеврејским батаљоном. Овај је у три чете и једном санитетском воду имао 243 борца. Према одлуци Главног штаба Хрватске јеврејски батаљон се издвојио из Рапске бригаде и упутио у Оточац. Батаљон је 2. октобра стигао у село Липа на Кордуну, и сутрадан је расформиран на тражење сопственог штаба. Разлози су били недостатак обуке и искуства у партизанском начину ратовања, и опасност да непријатељска обавештајна служба открије ову слабост. Ови борци су тада распоређени у јединице Седме банијске дивизије. Још раније је на тражење Штаба рапске бригаде са четири словеначке бригаде у Словенију отишло 35 Јеврејки, које су још у време заточеништва у логору на Рабу биле оспособљене за болничарке.

У Карбонари у јужној Италији у октобру 1943. образован је јеврејски вод у 1. црногорском батаљону Прве прекоморске бригаде. Бригада је имала још три батаљона, а у јеврејском воду је било 20 југословенских и 2 аустријска Јевреја. Бригада је у децембру водила тешке борбе на Корчули са немачким десантним трупима, у којима је 15 јеврејских бораца погинуло. После пада Корчуле бригада у Дрвару је расформирана из истих разлога као и рапски батаљон, а 7 преживелих јеврејских бораца ушли су у састав Прве пролетерске бригаде.

Трећу организовану групу бораца сачињавало је 36 омладинаца конфинираних на Корчули до капитулације Италије. Они су се прикључили јединицама 26. дивизије.

Док је у времену од јануара 1942. до септембра 1943. у редове војске и покрета ступило 625 бораца, од којих је једна четвртина погинула, од септембра 1943. до маја 1945. у војску долази 1.930 бораца, од којих гине једна десетина, а у покрет 695 (са 48 погинулих), свега дакле 2.625 са 237 жртава.

Заточеници и заробљеници

Осим у партизанским одредима, јединицама Народноослободилачке војске и као политички радници у позадини, многи Јевреји су били по

затворима, концентрационим и заробљеничким логорима, где су се без изузетка прикључивали организацијама отпора. Оне су се разликовале по облику, величини и садржају рада, јер су морале да се прилагоде условима у којима су деловале.

У земљи су дејствовале антифашистичке и антинацистичке групе у логорима у Керестинцу код Загреба, у Дубровнику, у Краљевици, на Хвару, на Брачу, на Рабу, у Београду на Бањици, у Бачкој Тополи, у Нишу, у Јасеновцу, у затворима у Сплиту и у Скопљу.

У иностранству се политичка борба водила у логорима за интернирце и ратне заробљенике у Италији у Ферамонтију и Алберу Белу; а нарочито интензивно у Немачкој у Нирнбергу, Оснабрику, Штрасбургу, Баркенбригеу. У Мађарској су Јевреји деловали у антифашистичком фронту у логору у Вацу, као и у затворима у Асоду, Сегедину и Шаторалјухељу.

Боље су позната имена неких учесника ових акција, него подаци о броју заточеника, који су били чланови активних логорских група.

Збирни поглед

Сабирајући по годинама и предратном боравишту долази се до следеће оквирне слике о броју учесника Народноослободилачког рата са подацима о броју погинулих у заградама.

	Оперативне јединице	Позадинске установе	Збирно
Садашња Југославија без Бачке	521 (189)	216 (112)	737 (301)
Хрватска и Славонија без Истре, Далмације и Приморја	972 (157)	506 (119)	1.478 (276)
Босна и Херцеговина	998 (305)	408 (135)	1.406 (440)
Далмација, Хрватско приморје и Словенија (италијанска окупација на западу)	168 (26)	46 (10)	214 (36)
Бачка, Међумурје и Прекомурје (мађарска окупација)	193 (27)	317 (147)	510 (174)
Македонија и друге територије предратне Југославије	141 (19)	89 (72)	227 (91)
С в е г а	2.993 (723)	1.579 (595)	4.572 (1318)

Учешће од четири и по хиљаде Јевреја у Народноослободилачком рату представља 5,5% од целокупног броја Јевреја у Југославији с границама из 1941. године. Овај однос је самерљив, чак нешто већи од учешћа свих Југословена у борби за слободу у другом светском рату.

Међу учесницима Народноослободилачког рата било је 149 носилаца „Споменице 1941.“, 10 народних хероја и 14 генерала.

Од 723 погинула припадника Народноослободилачке војске у часу погибије било је 392 борца, 7 подофицира, 19 оперативних официра, 68 политичких комесара, 6 обавештајних официра, 2 официра за везу, 14 интенданата, 201 медицинар и 9 војноуправних официра.

Од 595 страдалих припадника народноослободилачког покрета, у часу смрти било је 95 организатора устанка, 142 члана ударних група у позадини и 358 просветних, радничких и других активних сарадника.

Преживелих три хиљаде две стотине и педесет учесника Народноослободилачког рата јесте петина Јевреја који су у Југославији преживели холокауст. Даљи податак јесте бројка од шездесет хиљада жртава холокауста. Намеће се питање о степену искоришћења могућности за учешће Јевреја у Народноослободилачкој борби и њиховом спасавању пред расистичким и злочиначким геноцидом. Ово питање утолико је занимљивије што у Европи и Израелу постоји сагласност у оцени да је југословенска ослободилачка борба квалитативно далеко надмашила друге покрете отпора, и да је Народноослободилачка војска безрезервно омогућила Јеврејима учешће у борби против нацизма и расизма. У тражењу објективног одговора треба да се има у виду да су Јевреји – скоро без изузетка – до рата живели у градовима из којих је излазак на слободну територију био врло тежак, као и да је холокауст почео раније и био бржи од стварања партизанских одреда и слободне територије. С друге стране, после капитулације Италије, кад се ослобађају логори, затвори и конфинације на југу Апенинског полуострва и у ширем јадранском подручју, од четири хиљаде заточеника и избеглица, око две хиљаде прилази Народноослободилачкој војсци, иако се у томе часу отварају путеви за одлазак у прекоморске земље, што као и далматински збег, међу расељеним лицима користе људи неспособни за борбу и деца.

Санитетски пуковник, др Јаша Романо саставио је картотеку јеврејских учесника у Народноослободилачком рату. Она представља последње поглавље у књизи „Јевреји Југославије 1941–1945“.

Ова картотека на специфичан начин одражава структуру јеврејског становништва у времену непосредно пред окупацију и геноцид.

Према подацима из 1939. године у Краљевини Југославији било је укупно 17.370 јеврејских домаћинстава са 36 хиљада мушких и 35 хиљада женских чланова. Осим њих на почетку рата на овом тлу нашло се још 4 хиљаде избеглица из Трећег рајха и окупираних земаља. Још седам и по хиљада особа пало је под удар расистичких закона окупаторских и усташких власти. То су били људи који су из било ког разлога крили своје јеврејско порекло, који су се изјашњавали као Југословени, који нису били чланови јеврејских општина, као и потомци и покрштени супружници у малобројним мешовитим браковима. Ових седам и по хиљада били су оновремена сива зона статистике. Према територијама расподела пружа следећу слику:

Србија без покрајина 12.500

Банат 4.200

Бачка и Барања 16.000
Косово и Метохија 500
Хрватска, Славонија и Срем 25.300
Далмација и Црна Гора 740
Македонија 7.760
Словенија, Међумурје и Прекомурје 1.000

Од укупног броја становника Југославије јеврејски живаљ је представљао свега 0,51%. Како су Јевреји претежно живели у градовима, учешће у Београду износи 4,2%, у Загребу 5,8%, у Сарајеву и Битољу 9,1%, у Новом Саду 6,4% и у Суботици 5,4%. Статистички подаци показују да је било трговаца 5.513, трговачких путника и агената 1.322, занатлија 2.228, индустријалаца 418, банкара и мењача 113, државних и самоуправних чиновника 464, приватних чиновника 4.087, радника и занатлија 3.518, лекара 528, адвоката 381, инжењера 145, ветеринара 50, апотекара 101, рабина и других општинских службеника 368, просветних радника 107 и земљорадника 111. Медицину је студирало 170 Јевреја или 9,4% од укупног броја студената медицине, права 185 или 3,2%, филозофију 80 или 2,9%, економију 65 или 8,4%, технику 54 или 2,5%, ветерину 21 или 3,3%, музику 7 или 6,5%.

Социјални састав по покрајинама се знатно разликовао. Док је у Хрватској и Војводини био релативно велик број интелектуалаца и трговаца, у Србији, Босни и Македонији био је већи број занатлија, ситних трговаца, радника и нижих чиновника. Земљорадника је углавном било у Македонији и на Космету. Сарајево је имало изразито велик број сиромашних породица, а Битољ је био познат као град јеврејске сиротиње. Број запослених жена био је мали: у 1940. години не више од 1.800, и то претежно службеница и радница.

Литература

1. Ј. Романо, „*Јевреји Југославије 1941–1945.*“ Жртве геноцида и учесници НОР, Београд, 1980.
2. Ј. Романо, *Јевреји здравствени радници Југославије 1941–1945.* Зборник 2. Јеврејског историјског музеја, Београд, 1973.
3. Д. Леви, *Споменица 1919–1969,* Савез јеврејских општина Југославије, Београд, 1969.
4. А. Demayo, Е. Neipheld, *Jews in the Yugoslav Resistance Movement from 1941–1945,* необјављен рукопис.